

*Documentary Heritage
Документално богатство*

НОВООТКРИТИ ДОКУМЕНТИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ЕДНА 200-ГОДИШНА ЦЪРКВА

Светлана Мухова

Къща музей „Георги Бенковски“ – Копривщица

Резюме. През 2017 г. се навършиха 200 години от построяването на храма „Успение Богородично“ в Копривщица. Това важно събитие от историята на възрожденския град бе отбелязано с юбилейна научна конференция, организирана от Дирекция на музеите. Акцентът беше поставен върху местната църковна история, която е слабо проучена и популярна. Участието в конференцията ми даде повод и възможност да споделя резултата от работата си през последните около четири години по запазените в музейния архив църковни документи. Сред тях като най-значима и богата на информация изпъква смятаната доскоро за изгубена църковна кондика, която съдържа счетоводни бележки за периода 1815 – 1843 г. Заедно с нея предмет на настоящата статия е още един новооткрит документ, свързан конкретно с историята на построяването на храма през 1817 г. – тефтерът на църковния епитроп Грую Попгенчович.

Keywords: Koprivshtitsa; church; book of account; churchwarden

Църковната кондика – ценен източник за историята на храма и града

На тази тема посветих усилията си в месеците преди проведената в Копривщица научната конференция, посветена на 200-годишнината на храма (Muhova, 2017: 19 – 49). Подготовката ми за това беше започнала години по-рано. В основата беше поставената ми от директорката Искра Шипева¹⁾ дългосрочна задача за проучване на копривщанската църковна история. В изпълнение на това целенасочено започнах работата по изследване на църковните документи в музейния архив. Така попаднах и на оригинала на кондиката (счетоводния тефтер на храма).

Този документ е служил като ценен източник за множество краеведски, исторически, езиковедски и други изследвания. Той обаче десетилетия наред е останал познат само от публикуваните „извлечения“ в Юбилейния сборник по миналото на Копривщица от 1926 г. (Sapunjiev, 1926: 617 – 632). През 20-те и 30-те години на миналия век и неизвестно точно докога кондиката се е съхранявала в църквата. Тя е използвана при подготовката на Юбилейния сборник. Също така множество данни за дарителството, таксидиотите от Хилен-

дарския и Рилския манастир в Копривщица, местните свещеници и много други факти, съдържащи се в документа, са използвани от д-р Хр. Кесеяков за книгата му „Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови“ от 1935 г., както и за други негови публикации.

В процеса на работата забелязах, че по-късните автори и популяризатори използват само публикуваните извлечения от кондиката²⁾, цитирани понякога и неточно³⁾. Тя се споменава също и като документ в неизвестност (Manolova-Nikolova, 2012: 109).

Оригиналът

В музейния архив кондиката е заведена през 1977 г. във фонд 204 „Църковен въпрос“. Може би това е причината тя да остане извън полезрението на изследователите, които биха я потърсили по-скоро във фондовете с документи на църквите „Успение Богородично“ и „Св. Николай“.

Кондиката представлява тефтер с размери 175 x 240 мм, с добре изработена кожена подвързия. Броят на листовите на документа според сигнатурата, записана на първата страница, е от 1 до 121.

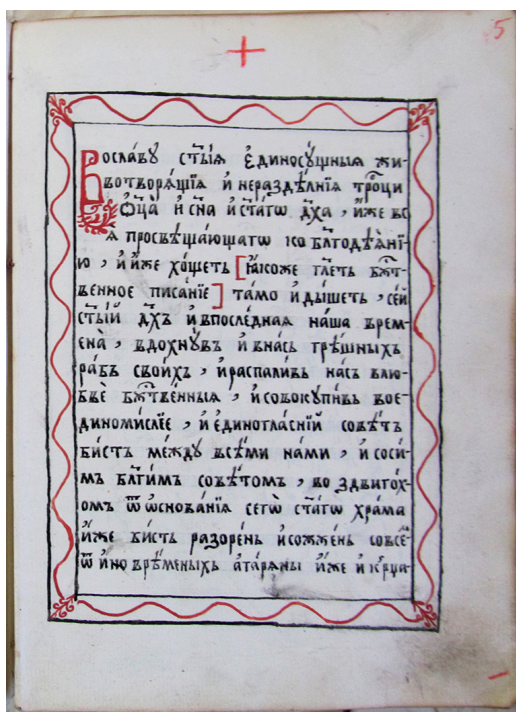

Фигура 1. Църковната кондика

При завеждането обаче явно не е отчетена погрешната и объркана стара номерация на листовите, които на практика са 100. Писарите на документа

са няколко. Първият дългогодишен писар е Нешо Чалъков – синът на Тодор и Неделя Чалъкови и братът на „Големия“ чорбаджи Вълко. Нешо Чалъков е и единственият, който няколко пъти се е подписал като „писец“.

Според архим. Евтимий изложението на копривщенци за построяването на храма, което се отличава от ежедневните сметки по своя тържествен тон, специално оформление с рамки на страниците и с орнаментирани червени инициали, е дело на друг писар – поп Наум⁴⁾. Така архим. Евтимий разчита надписа в края на изложението: „пи по ÷ на умъ“. Ако приемем, че това действително е автографът на писаря на този текст, възниква въпросът за личността на поп Наум, който не се споменава никъде другаде в документа.

Фигура 2. Страница от кондиката с началото на изложението за построяването на храма

Останалите писари на кондиката са анонимни и евентуалното установяване на тяхната самоличност би могло да се осъществи при допълнителни проучвания.

Езикът на църковния тефтер е български – оформяният се по това време новобългарски език – близък до църковнославянския, с все още неустановени правописни правила, притежаващ специфичните особености на местния говор, примесен с много чужди предимно турски и гръцки заемки. Само на 4

страници в църковния тефтер има няколко гръцки текста, съдържащи счетоводни записи.

При записване на дати и години църковните писари използват две календарни системи – по християнското и по мюсюлманското летоброене. Единствено в изложението, приписвано на поп Наум, годината е вписана и според библейското летоброене от сътворението на света по примера на старите ръкописни църковни книги, както и на множество руски старопечатни издания от XVIII и началото на XIX в., запазени до днес в Копривщица, от които е повлияно и самото оформление на текста.

В счетоводните записи на кондиката се използват основно турските цифри, които представляват модификация на арабските числа. В по-малко случаи сметките, както и датите и годините, са записвани с буквите на църковнославянската азбука или с използваните днес арабски цифри.

По-голямата част от счетоводните записи следват в хронологична последователност, като на някои празни страници са вписани по-късни сметки. Очевидно това не са добавени или произволно подвързани в общото книжно тяло листове, а са по-късни записи в оставени празни полета на страниците.

„Извлеченията“

Както вече стана дума, оригиналът на кондиката е използван при подготовката на Юбилейния сборник през 20-те години на XX в.⁵⁾ Върху него се забелязват следите от работата на съставителя на сборника архим. Евтимий.

Първоначално с червен молив са нанесени номера в горния десен ъгъл на всяка страница от 1 до 38, като първият празен лист на документа е оставен без номерация. Следва номерация по листове, записана с черен молив, отново в горния десен ъгъл на всеки лист, която започва от 38. На отделни страници отново се срещат и червените номера, отговарящи на започнатата в началото номерация по страници. Това двойно и разбъркано номериране затруднява точното цитиране на документа.

При съпоставка на червената номерация по страници с публикуваните пасажки от църковния тефтер е видно, че тя е нанесена едновременно с някои бележки, свързани с работата по подготовката на „Извлеченията“. Публикуваните пасажки се цитират според червената номерация, в която също има малки неточности. Причината на объркването е неправилно преброяване, станало вероятно поради факта, че номерата не са нанесени навсякъде, а само върху страниците с определените за публикуване части.

В началото на „Извлеченията“ са цитирани два записа „из стр. 2“. Следващият публикуван текст е изложението на копривщенци за тяхното общо решение да възстановят храма. В оригинала то е разположено на три страници – според червената номерация от 5 до 7, както е и посочено в публикацията. Другата важна част от кондиката, поместена в сборника, съдържа списъците

на дарителите за възстановяването на църквата. Включени са имената от стр. 18 – 21 на оригинала според червената номерация. От дарителския списък на Тороман махала обаче е изпуснат краят. Липсващата част не е обозначена в „Извлеченията“, така че може да се направи погрешно заключение за крайната сума, дарена от жителите на махалата. Събраната от тази група копривщенци сума в размер на 3351 гроша и 21 пари е записана на страница 22 в ръкописа. Публикуваните след това текстове са части от други – около 17 на брой, страници на оригинала. Последният фрагмент, за който е посочено „из стр. 180“, всъщност представя записи от три листа към края на ръкописа.

Макар разбъркана и на места неточна, червената номерация показва убедително, че не е имало загуба на страници от документа след времето на издаването на части от него в Юбилейния сборник през 1926 г. Реалният брой на листовите при работата по сборника е бил 100, какъвто е и настоящият им брой.

Едно най-грубо пресмятане показва, че в „Извлеченията“ са публикувани текстове от 25 страници – може би до около една четвърт от документа. Въпреки някои малки неточности и въпреки фрагментарния характер на „Извлеченията“, трябва да отдадем дължимата признателност на архим. Евтимий за първото популяризиране на този безценен църковен ръкопис. Включвайки го в обособен дял на сборника заедно с много още части от копривщенски църковни и еснафски документи, той разкрива една изключително богата картина на духовния, стопанския, обществен и културния облик на възрожденска Копривщица.

В бележка към публикацията архим. Евтимий отбелязва: „Макар и с риск да се провиним в излишна подробност, привеждаме подробни списъци на копривщенци, както из този тефтер, така и из другите кондики, тефтери и пр., защото някои от занимаващите се у нас с по-старите български фамилни имена и с икономическото положение и историята на българските еснафи ни помолиха да направим туй“⁽⁶⁾. Това до голяма степен обяснява логиката при подбора на публикуваните фрагменти, включващи главно списъци с имена на дарители и данни за стопанската дейност на местната църковна община.

Накратко за съдържанието на оригинала с акценти върху новооткрити или по-слабо познати факти

Като резултат от моя пръв пълен прочит на документа подготвих доклада за конференцията и статията, която е публикувана в сборника, посветен на 200-годишнината на храма (Muhova, 2017: 19 – 49). В тази първоначална обзорна работа представих една доста подробна обща панорама на отразените в кондиката факти, събития и личности.

В настоящата статия предлагам много по-синтезиран прочит на документа с някои акценти върху останалите извън „Извлеченията“ важни моменти от историята на храма и града.

При работата с ръкописа забелязах, че най-ранният запис е от 1815 г., а не 1814, както е отбелязано в „Извлеченията“. Определяйки обаче хронологическата рамка на документа, е важно да отчетем факта, че кондиката съдържа данни и за едно събитие от края на XVIII в. В изложението на копривщенци за строежа на храма се споменава опожаряването на по-старата църква от кърджалиите, станало вероятно още при първото нападение на селището през 1793 г.

Много важни моменти, останали извън „Извлеченията“, са свързани конкретно с въздигането на храма. От оригинала на кондиката придобиваме цялостна представа за събраните от дарения и изразходваните за това дело средства. В непубликувани части от счетоводните записи е отбелязано, че това начинание е струвало на копривщенци 40 964 гроша и 38 пари – сума, срещу която е записано: *„похарчихме за черковата като я потновихме...“*.

Разходите започват с един списък на суми, заплатени на различни представители на властта. Тези плащания са извършени най-вероятно, за да може да се издейства ферманът – официалното разрешение за строежа на църквата. Общата им стойност е значителна – 12 235 гроша, раздадени: *„...на назърат, на моллата, на Осман ага забитинат...“* и т.н. Всичко това е грижливо и добросъвестно описано, защото копривщенци харчат събрани с общи усилия средства във време, в което сред пепелищата от кърджалийското опустошение трябва да възстановят и изгорените си къщи. След всичко са вписани и сумата, заплатена за самия ферман – в размер на 400 гроша, и таксата за владиката в размер на 599 гроша.

Всички тези разходи покриват над една трета от средствата, изразходвани за построяването на храма. Това показва и порядките на времето, и твърдата решителност, жертвоготовност и преданост на копривщенци към вярата и църковния живот в условия, при които нито е било особено „престижно“, нито „финансово изгодно“ да си българин и християнин.

След получаване на фермана делото е подето с голяма енергия и усърдие, което личи от следващите записи в църковния тефтер, отразяващи разходите за труд и материали. Не е известно точно колко време отнема на копривщенци строежът на храма. Кондиката не посочва началната дата на строителните дейности.

Съществува предание, преповтаряно многократно в популярната литература, че църквата е построена за 11 дни. Може би в основата на това твърдение е записаното от Христо Кесяков предание, че по-ранната, изгорена от кърджалиите църква, е строена някъде през XVIII в. тайно от властите за 10 дни⁷⁾.

Първите страници на църковния тефтер показват, че строежът на църквата продължава по-дълго. В няколко записи на сметки от периода 1815 – 1816 г. вече са отразени и строителни дейности, като е отбелязано: *„Що е харчил Грюю Попгенчоф епитроп“* за новия двор и за покрива на църквата.

Датата на освещаването на храма е 8 юли 1817 г. Тя е записана над главната порта и над входа на храма. Издълбана е върху камъни, вградени на два от ъглите на църковната сграда. В музейния фонд е запазена и кръгла сребърна кутийка с надпис: „1817 юлия 8 митрополит Йо[а]никия“. Това е тогавашният пловдивски митрополит, извършил освещаването. Явно, до този момент църковната сграда е била построена и оборудвана с всичко необходимо, за да бъде осветена и в нея да може да се извършва богослужението.

В следващите години строителните дейности по дооформянето на храмовия комплекс продължават с изграждането и на допълнителни помощни помещения.

Извън „Извлеченията“ е останал също така и един опис от 1822 г. на притежаваните по това време в църквата книги – библии, евангелия, псалтири, служебници, жития и др. Записани са 68 книги. Изброените в списъка заглавия позволяват да добием представа за духовния заряд на Копривщица през първите десетилетия на XIX в. и за атмосфера, напоена с боговдъхновените слова на Давидовите псалми и с православната светоотеческа мъдрост от поученията от дамаскинарската книжнина и житията на светиите, прославени в аскетически или мъченически подвиг за отеческата вяра. За дядо си, ръкоположен за свещеник през 1816 г., М. Маджаров пише: „Поп Михаил не си служеше с догматически формули – та те не бяха достъпни дори и за владичите тогаз – но примерите на светците и на светиците действаха по-силно върху умовете и сърцата на паството. И при изповедта и вкъщи примерите бяха, които заместваха сухите наставления“⁸⁾.

Едно от заглавията на книгите в списъка от 1822 г. напомня интересен факт, свързан с личността и делото на споменавания многократно в кондиката хилендарски духовник Пантелеймон. Предполага се, че Пантелеймон Хилендарски е роден около 1770 г. в Стара Загора⁹⁾. Според някои изследвания негово дело е един от русенските преписи на Паисиевата история, завършен през 1809 г.¹⁰⁾ Този препис на „История славянобългарска“ съдържа добавки и уточнения, с позоваване на съчинението на Цезар Бароний „Деяния церковния и гражданския“ – един от източниците, използвани от Паисий Хилендарски за написването на „История славянобългарска“¹¹⁾. Известно е също така, че през 1817 г. отец Пантелеймон е подарил на копривщенската църква своя екземпляр от книгата на Цезар Бароний¹²⁾. В списъка от 1822 г. на притежаваните от църквата книги се среща и заглавие: „Бароня“, към което обаче е прибавена и думата „типек“ (типик). Вероятно тук да става дума именно за подарената от отец Пантелеймон книга, която църковният писар неправилно е определил и като типик. Основателно можем да предположим, че за местната общност Пантелеймон Хилендарски, освен уважаван духовник и проповедник, е бил и един от ранните разпространители на Паисиевите идеи, който с пример, дело и слово е укрепвал както вярата, така и народностното съзнание на местните жители. Данните от църковната кондика го нареждат сред най-дейните участници при възстановя-

ването на храма. Подписът му се среща в записите от 1817 г. заедно с подписите на местните първенци, заверяващи църковните сметки.

Интересни данни, останали извън „Извлеченията“, са и сведенията за поръчаните първи олтарни икони с цени на всяка от тях. Друго важно свидетелство за вътрешната украса на църквата е една кратка бележка от 1821 г., в която е записана сумата от 6870 гроша и 11 пари, заплатена на хаджи Георги за изработката на дърворезбения иконостас. Това потвърждава предположенията на Асен Василиев, че иконостасът на копривщенската църква е дело на известния майстор Георги Резбар от Видин, живял и творил в Трявна¹³⁾.

Тефтерът на църквата разкрива много данни както за историята на храма, така и за историята на селището и развитието на местната общност през първата половина на XIX в. Това е времето, през което Копривщица се възстановява след кърджалийските погроми. Кондиката съдържа изключително много данни, разкриващи различни черти на местното самоуправление, финансовите дела на църковна община, ръководеща множество начинания по изграждане и поддръжка на местната инфраструктура, благоустройството, развитието на просветното дело, социалното подпомагане и др. Много от останалите извън публикацията в Юбилейния сборник фрагменти от кондиката обогатяват знанията ни за културните и стопанските връзки на копривщенци с други селища, за демографски процеси и миграции, взаимодействие и влияние между жителите на близки или отдалечени географски региони.

Нови щрихи към историята на строежа на храма от 1817 г., допълнени от наскоро открития тефтер на църковния епитроп Грую Попгенчович¹⁴⁾

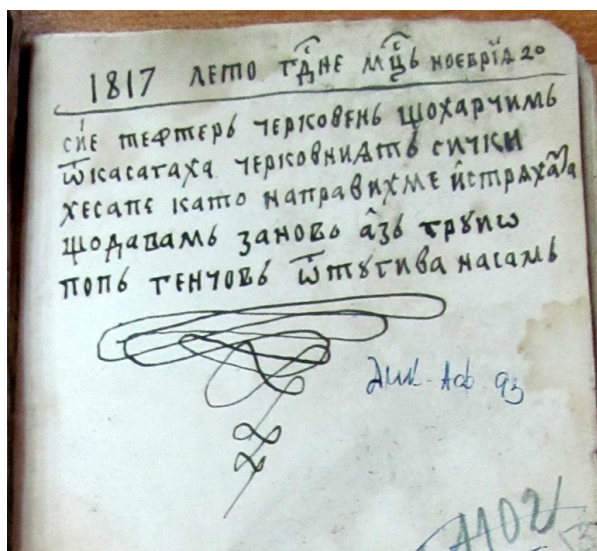
В последвалата работа с документите в копривщенския музеен архив открих и още един църковен тефтер от 1817 г. Той е по-малък, подвързан с кожа, в обем от 28 листа и размери 110 x 310 мм. На пръв поглед изпъква сходството по изработка, материал и форма с кожената подвързия на кондиката. И в двата случая кожата, с която е подвързана задната корица, е по-голяма и оформя капак, който се затваря върху предната корица. Коженият капак на кондиката има в средата и кожена лента, използвана като връзка, която се навива около тефтера. Такава е имало и на малкия тефтер, но не е запазена. Интересна особеност при него е, че капакът, който е продължение на кожената подвързия от задната

Фигура 3. Тефтер на църковния епитроп

корица, покрива само половината от дължината на тефтера. Очевидно той е носен прегънат на две, което ясно личи от начина, по който се е изгладила кожата на задната корица. Капакът всъщност е покривал сгънатия на две тефтер. На оформящата се по този начин лицева страна се забелязва надпис с тъмно мастило, който се разчита като „Черковно“.

В надпис, нанесен с молив в долната част на първия лист, е отбелязано:
„Църковен тефтер от 1817 год.

на Цанчо П. Бозов
доне[се] Славчо Бозов
25 X 1930 год.“

Фигура 4.
Надпис от тефтера
на епитропа

Това показва, че тефтерът е предаден на музейния комитет в Копривница по времето, когато тук се поставят основите на музейното дело и по-конкретно в годината на първата изложба в читалището със събраната вече колекция от старини, организирана от музейния комитет.

Надписът в горната част на първия лист на тефтера гласи: „1817 лето Г[оспо]дне м[есе]ц[е] ноеврия 20

сие тефтер черковен цо харчим отка/с[л]агаха черковният сички хесапе като направихме и стряхата цо давам за ново аз Груйо поп Генчов от тугива насам“.

Този тефтер е воден от тогавашния епитроп Груйо Попгенчович. Тук са отразени детайлно разходи около строителните дейности през 1817 г., както и други църковни сметки от същата година. Фамилията на епитропа

показва произхода му от свещеническо семейство. Отличителна черта на този тефтер е, че по-голямата част от сметките в него са водени с църковнославянските букви за разлика от кондиката, където преобладават записите с турските цифри. Вероятно предпочитанието към едната или другата цифрова система се дължи на средата, в която писарят е придобил своята грамотност. Грую Попгенчович, възпитан и образован в свещеническо семейство, е овладял по-добре и отдава предпочитание на системата за смятане с църковнославянските букви.

Сметките в тефтера са датирани за последните месеци на 1817 г. Това обаче съвсем не означава, че описаните разходи и строителни дейности са извършени тогава. Документите от този род често отразяват вече приключени дейности и плащания, без да е посочено точното време на изпълнение.

В началния малко неясен текст – „отка/с[л]агаха черковният сички хесане“ е отбелязано, че тефтерът описва събитията след определен момент, може би след като са събрани и описани всички други сметки („хесане“). На третия лист на тефтера се споменава също: „Лето Христово 1817 завезахме хесапо черковни, та похарчихме пари готови пари, що зеле от Пантлеймона за тронове и от зография...“. Изразът „завезахме хесапо“ или „завезахме на хесапо“ се използва нееднократно и в кондиката при приключване на определени сметки и прибавяне на крайните суми от тях към записите в църковния тефтер. Както изглежда, кондиката и тефтерът на епитропа са един вид вторични счетоводни документи, създадени вероятно въз основа на първични документи – отделни записи и разписки за приходи и разходи, данните от които по-късно са обобщавани, диференцирани и вписани в кондиката и тефтера. Датите на обобщените записи в повечето случаи показват кога е направено самото вписване, но не и кога са извършени съответните дейности и финансови операции. За времето на изпълнението можем да съдим частично от отделни записи, съдържащи кратка информация за времето на извършване на отделни плащания и дейности. Така например към описаните суми в някои случаи се споменава, че с тях е заплатена работа, извършена „до Васил“ (Васильовден – януари), до Атанасовден (януари), до Заговезни (март), до февруари и др. Към сметките на Илия Фурнаджи е отбелязано, че му е заплащано за печене на хляб до Възкресение (25 април) и до юни. Това са ясни указания за закупени материали и извършени дейности през зимните и пролетните месеци на 1817 г. Доколкото можем да съдим от тях, през зимата майстор Вълчин е работил по църковните тронове, иконостаси и вътрешното обзавеждане на храма.

Данните от тефтера на епитропа са представени в кондиката още по-синтезирано. В нея обикновено са вписвани общо сумите за надници на дялгерите, а в тефтера на епитропа вече намираме подробни сметки на всеки един от майсторите поотделно. Споменават се дялгерите Коста Арнаут, Нейко Колов, Стоян Динкин, Ганчо Кольо, Добре, Христо и Минко (последните трима са за-

писани с прозвище „Дюргер“), Стоян Адам, Вълчин, майстор Стефан, Марин, Станю Боеджи, Вълко Дочов, тахчият¹⁵⁾ уста Цвятко и др. Към някои сметки за надниците са отбелязани и конкретни дейности. В запис на Коста Арнаут срещу сума от 6 гроша за 4 надници е отбелязано: „копал“; срещу сума от 36 гроша и половина за 24 надници – „копал и кладенеца“. Към сметките на други майстори е записано: „прави пармаци“¹⁶⁾, „копал и работи на тронове... и геризат“¹⁷⁾, „на Кръстьо Боеджи за камане сякал“ и др.

В по-подробна сметка с повече указания за извършените дейности са описани надниците на майстор Вълчин.

В популярните издания често се среща твърдението, че църквата е построена от смолски и мирковски майстори. Записите от кондиката и от новооткрития тефтер не предоставят сведения за това откъде са били майсторите. Само на едно място в тефтера на епитропа е записана малка сума от 6 гроша и половина, дадена за 4 надници на Никола от Тетевен. Това е единственият случай, при който е отбелязано някой от работниците да е от друго селище, за разлика например от по-късната кондика на църквата „Св. Николай“¹⁸⁾, където към имената на някои дялгери ясно е отбелязано, че те са от Одрин, Брацигово, Буново и Мирково.

Очевидно през 1817 г. по храмовия строеж е работила голяма група майстори и техни помощници. В тефтера на епитропа подробно са описани изразходваните средства за доставки на материали, за транспорт, както и много допълнителни разходи за снабдяването на храма с църковни принадлежности.

Дейностите по строежа са представени много по-подробно, отколкото в кондиката. Картината оживява дори и с информация за изхранването на работниците. Записите съдържат данни и за произхода на продуктите. Споменават се брашно, фурда (натрошен ориз), риба, пастърма, месо, боза, масло, фасул, маслини, лук и др. Описани са „харч клисара за тос онос сухояжба“, „сланина от Петра Джигов“, „сирене от Вълко Моровен“, „на Калъчат за кафе“, „риба от пазар“, „риба от Илия шопат и от Ганча“, „Що е пекал Илия Фурнаджи ляп...до месец юния...“ и др. Има и отделна сметка за вино и ракия. От тези записи можем да надникнем дори на трапезата на работниците и да обогатим представите си за хранителния „репертоар“ на копривщенци по това време.

Годината 1817 е натоварена с много строителни дейности и разходи по изграждането на храма. От записите в кондиката прави впечатление, че за разлика от други години, в които църковните сметки се проверяват и заверяват еднократно, през 1817 г. те са заверени три пъти, като съставът на заверяващите в отделните случаи не е еднакъв. Имената на шестима от тях фигурират в два от списъците. Трикратно се среща подписът само на писаря Нешо Чалъков, а девет души от изброените се споменават само в един от трите списъка: 1) на 18 ноември няколко души са се подписали в

удостоверение за сума от 200 гроша, внесена в църковната каса от хаджи Пею от Панагюрище: „кои са намериха куги остави хаджи Пею тия пари... Нешо Чал олу, Никола хаджи Тодорович, Влъко Моровен, Христо Доганолу, Геро Душкович, Тодор Карапектович, Петко Шушула, Михал Люта, Павле Люта“; 2) на 20 ноември обобщените данни за събраните средства и разходите около строежа на църквата са заверени с подписите на „Тодор хаджи Вулко, проигумен Пантелеймон Хилендарски, Никола хаджи Тодорович, Влъко Моровен, Михал Люта, Геро Душков, Павле Люта, Бошко Кюсе, Стоян Глафчо, Нешо Чал олу писец“; 3) отново на 20 ноември под опис на разходите около получаване на фермана и строежа на църквата са положили подписите си: „Нешо Чал олу пишец, Тодор Кара Петкович, Тодор Сирак, Брайко хаджи Нейко векил, Петко Толюолу векил“.

В тефтера на Грую Попгенчович се разкриват и още много детайли около строежа на храма. Така например епитропът е записал: „Що давам на циганете и за джиязю и на кофаджият“. Тук са вписани 40 гроша „на Чору за рези“; 49 гроша и половина „на Ханю до Васил за сичко“; друга сума, която е записана нечетливо, е дадена отново „на Ханю до Заговезни“; 80 пари пък е получил „Пенгу за рези от лятос“. Имената на Ханю и Пенгу срещу сума за „пироне и рези¹⁹⁾ за стряхата“ се споменават и в запис от кондиката, но без уточнението, че те са били цигани.

В тефтера на епитропа откриваме и метоха, който не се среща никъде в сметките на кондиката²⁰⁾. Записано е и името на даскал Тодор, получил сумата от 41 гроша за подвързии на книги. Малък запис съдържа и сметка за закупени през 1817 г. нови книги и сандък за съхранението им. Тефтерът на Грую Попгенчович съдържа и данни за взет заем от молла Салих, който се изплаща от църковната каса. Споменават се средства, изпратени за освещаването на църква в Панагюрище, и много още сведения за църковните дела в Копривщица отпреди 200 години.

В двата документа са предоставени макар и откъслечни данни, от които можем да съдим за стойността на някои видове труд, за цени на стоки и материали по онова време. Има отделни записи, в които освен сумата за надниците на дялгерите или за закупените стоки е посочено и тяхното количество. В това отношение тефтерът на епитропа съдържа по-подробна информация. В него по-често е записвано и количеството на стоките, но тази информация е само за 1817 г. Кондиката предоставя по-обобщени сведения, които обаче са за много по-продължителен период.

Приложената по-долу таблица представя извлечени от двата документа данни, които позволяват до известна степен да съпоставим надниците на дялгерите с цените на някои от продуктите в разглеждания период. Трябва да имаме предвид, че тази информация е непълна, а също и че извлечените цени на стоките или размерът на надниците по едно и също време варират в зависимост от качеството на съответните продукти, както и от качеството

и квалификацията на труда. Това е добре илюстрирано от информацията за цената на брашното, която по данни от тефтера на епитропа за 1817 г. варира от 2,68 оки²¹⁾ за грош до 7,71 оки за грош. В някои от записите на тефтера е посочен и произходът на брашното – „от троенци“, „от новоселци“ и др. Надниците на дюлгерите също варират между 1.06 гроша до 1.67 гроша, като преобладаващите са около 1.5 гроша.

Тази информация би могла да се допълни и обогати при съпоставка с други източници, като търговски и занаятчийски тефтери, кондики, кореспонденция и др.

Таблица. Стойността на дюлгерски надници
и цени на някои стоки)

Година	Стока	Количество за 1 грош	Единична цена на предмет	Дюлгерска надница
1817	икона		60 – 100 гр.	1.06 гр. – 1.67 гр.
	брашно	2,68 – 7,71 оки		
	масло /вероятно зехтин	0.4 оки		
	керемиди	50 броя		
	сирене	2 оки		
	вино	2.8 – 4.14 оки		
	ракия	1 ока		
1818	„сахат“ /часовник		193 гр.	
	зехтин	0.34 оки		
	брашно	3 – 4.5 оки		
	тухли	6 броя		
1819	зехтин	0.33 оки		
	брашно	3.3 – 4.83 оки		
1821	дърворезбен иконостас на храма		6870 гроша и 11 пари	
	масло/вероятно зехтин	0.45 оки		
	вино	3.42 оки		
1837	зехтин	0.11 – 0.12 оки		
1838	зехтин	1.15 оки		
1839	жито	1.28 оки		
	овче масло	0.24 оки		
1840	керемиди	23 броя		4 гр.

1841 – 1842	жито	1.67 оки		3.25 – 4 гр.
	вино	1.21 оки		
	мед	0.31 оки		
	орехи	2.35 оки		
	сапун	0.17 оки		

Изнесените данни разкриват двата документа като ценни палеографски източници и важна част от документалното наследство на възрожденска Копривщица за период, който е характерен с по-голяма анонимност на личностите, участвали в значимите обществени събития. Така например информацията за епитропа Грую Попгенчович е съвсем оскъдна. Записите в тефтера го разкриват като активна личност с много качества. На първо място, можем да съдим за авторитета и доверието, с които се е ползвал сред жителите на Копривщица, за да му поверяват голямата отговорност при осъществяването на предприетото свято дело. Самият мащаб на начинанието показва, че епитропът е притежавал голяма опитност в стопанските и финансовите дела. Той е бил грамотен човек, умеещ да води едно нелеко счетоводство. Грую Попгенчович заема тази отговорна длъжност в продължение на 3 години – от 1815 до 1818 г.

Богатството на новоразкрити сведения, съдържащи се в неговия тефтер и в църковната кондика, се изля някак юбилейно 200 години след въздигането на църквата. Откритите документи поднасят непозната и изключително богата информация не само за историята на храма „Успение Богородично“, но и за историята на Копривщица през първата половина на XIX в. Всичко това допринася за обогатяване на представите ни за духовния, социалния, културния и стопанския живот на българското възрожденско общество през този период.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. През юли 2017 г. юбилеят на копривщенската църква обедини усилията на видни български учени, гости от Русия, музейни работници, общественици и родственици на дейци от местната църковна история при провеждането на посветената на събитието научна конференция. Организацията на този научен форум, както и грижата за някои реставрационни дейности, подпомагащи подготовката на храма за тържественото отбелязване на юбилея, беше сред последните значими заслуги на Искра Шипева-Пухова като директор на музеите в Копривщица, чиято кончина настъпи дни след организираната под нейното ръководство конференция. Неслучайно след тъжното събитие единодушно беше решено сборникът с материали от конференцията да бъде посветен на паметта ѝ. Докладите бяха публикувани в юбилеен сборник, който е първият опит за едно по-широко и задълбочено

изследване на местната църковна история и популяризирането на нейната роля не само на локално ниво, но и в регионален и общонационален план. Изнесените доклади поставиха и много нови въпроси като перспектива за бъдещи проучвания в тази област.

2. Вж. напр. Дончева, 2005: 176 – 196; Манолова, 2012: 108, 109; Керемидчиева, 2007.
3. В сборника „Писахме да се знае“ (1984: 235 – 327) части от кондиката са публикувани под заглавието „Копривщенски летопис“. В тези кратки извлечения от „Извлеченията“ също са допуснати грешки. Така например първият цитиран от кондиката запис е датиран – 1815 г., а той е от 1823. Същият запис при Й. Заимов отново е погрешно датиран – 1818 г. (Заимов, 1959: 239), докато и в оригинала, и в „Извлеченията“ годината е ясно записана с църковнославянски букви аѡкг (1823). Споменатата местност Засечения камък (Писахме да се знае, 1984: 325) всъщност е местност, записана в оригинала и „Извлеченията“ като Расечения камик – при Й. Заимов – Расечѣн кáмик – разцепена скала над Петровден, ЮЗ Копр. (Заимов, 1959: 242). Във фрагментите от „Писахме да се знае“ чорбаджи Вълко Чалъков често е записан като „Велко“. Също така в цитирания текст от изложението за построяването на храма думата „иновременних“, отнасяща се за кърджалиите, опожарили Копривщица, е предадена като „иноверните“, като се цитира неточно текстът от „Извлеченията“ (Сапунджиев, 1926: 497). В бележката към този текст също неточно е отбелязано за църковния тефтер, че: „През 1812 г. той е заверен накрая от „Нешо Чалъков поклонник“, че съдържа 102 листа.“ (Писахме да се знае, 1984: 46) В този случай е посочен уводът на „Извлеченията“ на архим. Евтимий (Сапунджиев, 1926: 528 – 529), според който година на заверката на тефтера е 1818. В действителност това е последният надпис от кондиката, в който са записани 102 листа, но точната дата на този запис в оригинала е 16 октомври 1817 г.
4. Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, 1926: 574.
5. Пак там, с. 617.
6. Пак там.
7. Преведени наскоро от доц. д-р Румен Ковачев турски документи сочат, че Копривщица възниква и се оформя като селище в периода XVI – XVII в. В единия от двата документа – фрагмент от данъчен опис от 1691 г., са записани 165 души мъже от Аврат Алан (турското име на Копривщица), обложени с поголовния данък. Към края на списъка се споменават и трима свещеници – Никола, Рат и Добромир, което дава основание да приемем, че по това време копривщеници вече са имали църква (Мухова, 2017: 21).
8. Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, 1926: 27.
9. Пак там.
10. Стефанов, 2007.
11. Пак там.

12. Пак там; Толев, 1972, 64 – 68.
13. Предполага се, че това е Георги Резбар от Видин – известен български майстор, живял и творил в Трявна (Василиев, 1965: 656).
14. ДМК, а.ф. 93, л. 1 – 28.
15. Тахчии мн. ‚каменоделци‘ от ташчии мн.ч. от ташчия от тур. taşçı ‚каменар, каменоделец‘, с диалектна промяна шч > хч, както напр. нохче от ношче – вж. Български етимологичен речник Т. VII. слово – терясвам. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010, с. 853
16. Пармаци – решетки.
17. Гериз – канал за оттичане на нечистотии.
18. ДМК (Дирекция на музеите – Копривщица), а.ф. 438, а.е. 1.
19. „Резе“ според обяснението на Н. Геров е метална част за прикрепване на врати и прозорци на стената, а „реза“ е мандалото на вратата, с което тя се заключва. Вероятно в случая с „рези за стряхата“ става дума за някакъв вид метални крепежни елементи.
20. За това по-подробно вж. Мухова, 2017: 29.
21. Оката с възможни малки отклонения се равнява на 1,282 л или 1,282 кг (Изложба „Стари мерки, теглилки и монети от българските земи“. Каталог, 2014: 284).

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- 200 years church “Dormition of the Most Holy Mother of God. Proceedings from science conference 7 – 8 July 2017. Sofia: Effect advertising EOOD. [200 години храм „Успение на Пресвета Богородица“ (2017). Сборник с доклади от научна конференция 7 – 8 юли 2017. София: Ефект адвъртайзинг ЕООД].
- Doncheva, S. (2005). Book of account of Bulgarian Cattle-drover Guild in Adrianopolis. In: *Historical review*, vol. 3 – 4, Sofia, 2005, pp. 176 – 196 [Дончева, С.(2005). Тефтер на българския джелепски еснаф в Одрин. *Исторически преглед*. 3 – 4, 176 – 196]
- Exhibition “Old measures, weights and coins from the Bulgarian lands”. Catalog (2014). Compiler: Hristo Haritonov. Veliko Tarnovo: Abagar [Изложба „Стари мерки, теглилки и монети от българските земи“. Каталог (2014). Съставител: Христо Харитонов. Велико Търново: Абагар].
- Jubilee collection on the past of the Koprivshtitsa (1926).Vol. I, Sofia [Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (1926). Т. I, София].
- Keremidchieva, S. (2007). *Koprivshtitsa – history and dialect*. Sofia: Multiprint [Керемидчиева, С. (2007). Копривщица – история и език. София: Мултипринт].

- Kesyakov, H. (1935). *The brothers Valko and Stoyan Todorov Chalakov – their origin, life and activity*. Plovdiv: Dobrudzha [Кесяков, Х. (1935) *Вълко и Стоян Тодорови Чалъкови – потекло, живот и дейност*. Пловдив: Добруджа].
- Manolova-Nikolova, N. (2012). Churches and politics. Bulgarian religious building (1812 – 1821). In: *Bulgarian society in the National revival epoch: problems, struggles and achievements. Studies in Honor of the 75th Anniversary of Assos. Prof. Dr. Ogniana Mazhdrakova*. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House [Манолова-Николова, Н. (2012). Храмове и политика: българското църковно строителство (1812 – 1821). В: *Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения. Сборник с изследвания в чест на 75-годишнината на доц. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова*. София].
- Muhova, S. (2017) The Book of account of the church – valuable source about the history of the church and the town. In: *200 years church “Dormition of the Most Holy Mother of God”. Proceedings from science conference 7 – 8 July 2017*. Sofia: Effect advertising EOOD. [Мухова, С. (2017). Църковната кондика – ценен източник за историята на храма и града. В: *200 години храм „Успение на Пресвета Богородица“* (2017). Сборник с доклади от научна конференция 7 – 8 юли 2017. София: Ефект адвъртайзинг ЕООД].
- Sapundjiev, E. (1926). Excerpts from The “Holy Mother of God” church Book of account from 1814 to 1843. In: *Jubilee collection on the past of the Koprivshtitsa*. Vol. I, Sofia [Сапунджиев, Е. (1926). Извлечения из тефтера на църквата „Св. Богородица“ от 1814 до 1843 г. В: *Юбилеен сборник по миналото на Копривицица*. Т. I, София, 617 – 632].
- Stefanov, P. (2007). *Father Panteleymon from Hilandar and his contribution to Bulgarian revival*. Accessed on: <https://www.pravoslavie.bg/История/отец-пантелеймон-хилендарец-и-негови/>, visited on 09.08.2017 [Стефанов, П. (2007). Отец Пантелеймон Хилендарски и неговият принос към Българското възраждане. – достъпно на: <https://www.pravoslavie.bg/История/отец-пантелеймон-хилендарец-и-негови/> Посетено на 09.08.2017, 23:06].
- Tolev, V. (1972). A new unknown copy of the “Annales ecclesiastici” by Caesar Baronius: *Language and literature* [Толев, В. (1972). Нов неизвестен екземпляр от историята на Цезар Бароний. *Език и литература*].
- Vasiliev, A. (1965). *Bulgarian Revival’s masters*. Sofia: Science and art [Василиев, А. (1965). *Български възрожденски майстори*. София: Наука и изкуство].
- We wrote this to make it known. Marginal notes and chronicles* (1984). Compilers: Ventseslav Nachev and Nikola Fermentzhiev. Translation –

- Ventseslav Nachev. Sofia: OF [*Писахме да се знае. Приписки и летописи* (1984). Съставителство, коментар и бележки Венцеслав Начев и Никола Ферманджиев. Превод Венцеслав Начев. София: ОФ].
- Zaimov, J. (2017). *The toponyms from the region of Pirdop*. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House [Займов, Й. (2017). *Местните имена в Пирдопско*. София: Проф. Марин Дринов].

NEWLY DISCOVERED DOCUMENTS ABOUT THE HISTORY OF A TWO-HUNDRED-YEAR-OLD CHURCH

Abstract. The year 2017 marks the 200th anniversary of the building of the “Dormition of the Mother of God” church in Koprivshitsa. This important event of the town history was celebrated by a Jubilee Science Conference organized by The Directorate of Museums. The accent was placed on the local church history, which is so far insufficiently studied and popular. My participation in the conference gave me an occasion to share the result of my about four-year work on some documents saved in Koprivshitsa’s museum archive. Among them, as the most significant and rich in information stands out the previously considered lost The Book of Account of the church, which contains accounting notes for the period 1815 – 1843. Along with it, subject of this article is another newly discovered document, specifically related to the history of the construction of the temple in 1817. It is The Book of Account of the churchwarden Gruju Popgenchovich.

✉ **Ms. Svetlana Muhova**

House-Museum “Georgi Benkovski” – Koprivshitsa
5, Yako Dorosiev St.
2077 Koprivshitsa, Bulgaria
E-mail: svetkamsi@abv.bg